

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: МЕДИКО-БІОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ

Т. М. ПАНЧЕНКО
О. С. БОРОДІНА
Ю. А. ДИВИНСЬКА

Вступ. Сучасні тенденції в Україні — посилення майнової нерівності людей, корозія духовних цінностей, руйнація ідеалів, наростання соціальної і психологічної дезорієнтації та дезадаптації індивіда, високий рівень безробіття, ускладнення криміногенної ситуації, поширення процесів деформації сім'ї — все це односторонньо негативно відбивається на психіці дітей і підлітків. Дослідження науковців свідчать, що почуття, сформовані в ранньому дитинстві, в подальшому житті переносяться на інші об'єкти та інших людей, наділяючи кожного особливим стилем спілкування та поведінкою. Серед причин агресивності підлітків можна виділити як соціальні, що зумовлені соціальною напруженістю, психологічною невідповідністю всього суспільства, так і психологічні, що пов'язані з віковими психологічними особливостями підлітка, характером міжособистісних взаємовідносин.

Загострення конфліктної ситуації в молодіжному середовищі, хуліганські витівки стосовно інших національностей, плюндрування історичних пам'яток — ось неповний перелік питань, які є нарізними сьогодні. Що є поштовхом до такої поведінки і чому головними учасниками цих подій є підлітки та молодь, що є поштовхом до проявів агресії — питання, яке необхідно вирішувати саме сьогодні. Агресивна поведінка підлітків є предметом численних досліджень. Актуальність пізнання процесу виникнення, прояву і впливу агресії на життєдіяльність підлітка зумовлена його інтерактивністю та взаємозв'язком із різними функціями психіки. Узагальнюючи різні дослідження, можна відзначити, що прояви агресії є невід'ємним компонентом психічної діяльності і на протязі всього життя людини. Вплив агресії на поведінку підлітків посилює необхідність пізнання механізмів її виникнення, розвитку і можливо корегування в навчально-виховному процесі.

Агресія — це мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам співіснування людини в суспільстві і приносить фізичну шкоду об'єктам нападу, або викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху подавлення та ін.) [4, с. 7]. Різні автори по-різному визначають агресію та агресивність: як вроджену реакцію людини для захисту території, котру вона займає (К. Лоренс, А. Андрі), як намагання панувати (Моррісон), як реакцію на ворожу навколишню дійсність (К. Хорні, Е. Фромм). Дуже поширені теорії, що пов'язують агресію і фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц) [1, с. 113]. Аналіз досліджень згаданих зарубіжних фахівців та вітчизняних (П.Алікіної, В. Рахмаштаєвої, Н. Левітова, О. Бовть, О. Степанова, І. Фурманова) показує, що людська агресивність належить до класу явищ, які можна вивчити спільними зусиллями низки наукових дисциплін [8, с. 12].

Агресія як феномен детально розроблена у працях Р. Аткинсона, А. Бандури, А. Басса, Л. Берковіца, К. Левіна, Х. Хекхаузена та ін. Серед вітчизняних дослідників суттєву увагу агресії, зокрема і у віковому аспекті, приділяли Л. Божович, Л. Виготський, І. Кон, Р. Немов та ін. Фундаментальні та прикладні дослідження часткових проблемних аспектів агресії здійснено у працях сучасних вчених М. Алфімової, М. Бутовської, В. Крайнюк, Н. Максимової, К. Милуїної, В. Трубікової та ін.

Мета статті — висвітлити основні причини агресивної і девіантної поведінки підлітків у сучасному суспільстві, з'ясувати, що є підґрунтям агресивності підлітків, визначити передумови, фактори формування, масштаби поширення.

Виклад основного матеріалу. Відомий теоретик розвитку дитини Жан Піаже зазначав, що підлітки здатні оперувати абстрактними поняттями, у них розвиваються навички наукового мислення, де головну роль відіграють гіпотези і дедуктивно-індуктивні розумові висновки. Що дозволяє підліткам вперше поставити запитання типу «а що буде, якщо...», проникати в думки інших людей, брати до уваги їх точки зору, мотиви, цінності, ідеали [3, с. 53].

У теоріях виникнення агресії у підлітків А.А. Реан виділяє дві основні тенденції. Ідеться або про переважно біологічний механізм, в якому підкреслюється роль нейрофізіологічних медіаторів і функціонального стану глибоких структур мозку, або на перший план висувається динамічна теорія агресивної поведінки, яка припускає, що основним механізмом агресії є патологічний особистісний розвиток, особливо в період життєвих криз [10, с. 6].

Біологічні принципи пояснення прояву агресивності ґрунтуються на трьох основних моделях — еволюційний підхід, соціобіологічний підхід та генетика поведінки. Прихильники біологічних теорій виникнення агресії стверджують, що агресивна поведінка по своїй природі інстинктивна. Відповідно до цього підходу, агресія виникає тому, що люди генетично «запрограмовані» на подібні дії. Один із засновників етологічного підходу, нобелівський лауреат К. Лоренс писав: «Агресія, прояв якої часто ототожнюється із проявом «інстинкту смерті», — це такий же інстинкт, як і всі інші, і в природних умовах також, як і вони, служить збере-

женню життя й виду. У людини, що власною працею занадто швидко змінила умови свого життя, агресивний інстинкт часто призводить до згубних наслідків, але аналогічно хоча не настільки драматично справа і з іншими інстинктами» [6, с. 56].

Хоча схильність людей до агресії може і не кваліфікуватися як інстинкт, агресія все-таки зумовлена біологічно:

- вплив нервової системи (немає чітко локалізованого центру агресії в людському мозку);
- генетичний вплив (спадковість впливає на чуттєвість нервової системи до збудників агресії);
- біологічні фактори (хімічний склад крові — впливає на чуттєвість нервової системи до стимуляції агресії, наприклад, тестостерон — чоловічий статевий гормон, алкоголь тощо);
- відчуття дискомфорту: біль, спека, тіснота тощо. У цих випадках реакції як правило носять форму ворожої агресії [11].

Елементами виникнення ворожої агресії є:

- телебачення (перегляд передач, що включають сцени насильства та агресії, можливо, є однією з причин зростання агресивності, знижує сприйнятливість до агресії і спотворює уявлення про реальність);
- груповий вплив — завдяки соціальному «зараженню», у групах агресивні тенденції значно посилюються [7, с. 27].

Аналіз підліткової агресії необхідно здійснювати у двох напрямках: у подоланні цілераціональної мотивації (інструментальності) дії та з позиції ціннісно-раціональної дії. При цьому слід зауважити, що цілераціональний і ціннісно-раціональний різновиди агресивної поведінки (які за М. Вебером, є ідеальними типами соціальної дії) доволі рідко трапляються в «чистому вигляді», що свідчить про взаємовплив різноманітних чинників дії [2].

Доцільно вирізнити три мотиваційні орієнтації інструментальної агресії. Перша, катектична орієнтація — це орієнтація стосовно балансу задоволеності — незадоволеності, зумовлена потребами організму. Але, з погляду теорії дії, конкретну «організацію» мотивації не можна аналізувати лише у термінах потреб організму. Організація елементів дії, насамперед, є функцією ставлення дійової особи до ситуації, а також історії цього ставлення, тобто досвіду. Тому другим аспектом є когнітивний. У межах когнітивно-біхевіористської концепції підліткову агресію розглядають як результат специфічного соціального навчання. При цьому вважають, що підґрунтя розвитку й закріплення агресивної поведінки першою чергою слід шукати в тому, як батьки виховували своїх дітей у перші роки життя, а також у пізніші періоди, включно із підлітковим віком. Третім аспектом мотивації є оцінний аспект, оскільки в системі координат дії суб'єкт стикається з варіантами останньої, ймовірними реакціями «іншого» на можливі дії «Я». Тому вибір агресії як способу досягнення мети спирається на оцінку ситуації з погляду ефективності передбачуваних дій та очікування наслідків реакції.

Сутність ціннісно-раціональної агресії полягає у цінності агресивної поведінки самої по собі. У цьому сенсі поняття ціннісної орієнтації пов'язане із виявом культурної традиції у системі дій. Із визначення нормативної орієнтації та ролі цінностей у дії впливає, що всі цінності містять те, що можна назвати соціальним значенням.

Цілераціональність підліткової агресії можна пояснити, з одного боку, конфліктом між специфічними потребами підлітка й можливістю їх реалізації, а з іншого — захисною реакцією на гормональні, психологічні та соціальні зміни, що супроводжують процес дорослішання.

Слід зазначити, що форма і характер цілераціональної агресії зумовлені когнітивними та оцінними чинниками: силою спонукання до агресії, силою чинників, що гальмують таку поведінку, знанням конструктивного розв'язання ситуації.

Цікаве дослідження, спрямоване на виявлення взаємозв'язку між реальними типами соціальних ситуацій (що провокують агресію) та особистісними характеристиками індивідів було проведено викладачем кафедри психології Чернігівського державного педагогічного університету А. Дроздовим [12, с. 12]. Як свідчать результати цього дослідження, неповнолітні частіше вдаються до непрямих форм агресії. При цьому дівчата більшою мірою схильні до вербальних, а юнаки — до фізичних форм агресії. Унаслідок антипатії до людини агресивно поведуться 75% юнаків і 87% дівчат. Якщо для перших бажанішою стає «фізична — пасивна — непряма» форма, то для других — «вербальна — активна — непряма» і «фізична — пасивна — непряма» форми. Поганий настрій провокує агресію приблизно у двох третин респондентів усіх категорій. Перебування в нетверезому стані спричинює вияви агресії у 11–16% молоді. Співвідношення типів реакції у різних вікових групах є приблизно однаковим. При цьому дівчата рідше обирають прямі форми агресії:

Ціннісно-раціональна (ворожа) агресія має глибоку культурну зумовленість і пов'язана з процесом соціалізації. На користь цієї концепції свідчить те, що дитина, як правило, не вибирає агресію свідомо, а віддає їй перевагу, не маючи навичок конструктивного розв'язання своїх проблем.

У межах вікової концепції Л. Виготського початок підліткового віку розглядається як кризовий етап розвитку, що характеризується підвищеною агресивністю, конфліктністю [8, с. 142]. Проте зовнішні агресивні дії не обов'язково свідчать про раціональність такої поведінки. У середовищі однолітків, найважливішому для підлітка, конфліктна поведінка найчастіше виявляється нормативною, а відхилення від установлених форм поведінки може супроводжуватися негативною реакцією групи. Соціальні психологи висунули гіпотезу, що застосування підлітками агресивних тактик поведінки для самих підлітків є активністю з метою самоствердження і позбавлене мотиву, пов'язаного із заподіянням шкоди або збитків іншій особі [9, с. 13]. У такому випадку, навіть за достатності аналогічних форм поведінки не відбувається «деструкції самої взаємодії».

Таким чином, ціннісно-раціональна агресія підлітків часто пов'язана із соціальними орієнтаціями, що формуються суспільством, але водночас утворюють таке підґрунтя особистості, котра значною мірою стає «незалежною» і виконує функції механізму саморегуляції поведінки. Для аналізу природи ціннісно-раціональної агресії ми використовуємо поняття «соціалізація агресії», яке ми розуміємо як процес і результат засвоєння навичок агресивної поведінки та розвитку агресивної готовності особистості в процесі набуття соціального досвіду. Основними агентами соціалізації агресії зараз, за даними більшості досліджень, є сім'я, однолітки, а також засоби масової інформації.

Доцільно розрізняти типи ординарної й парадоксальної соціалізації агресії. Ординарна соціалізація агресії — це безпосереднє засвоєння навичок агресивної поведінки та розвиток агресивної готовності особистості внаслідок діяльнісного досвіду або внаслідок спостереження агресії. За парадоксальної соціалізації агресії зміни особистості відбуваються незалежно від вищезгаданих чинників. Агресивність, як стала особистісна характеристика, формується внаслідок значного досвіду придушення можливостей самореалізації. Придушення здійснюється поза агресивним контекстом.

Парадоксальну соціалізацію агресії можна розглядати як агресивний слід соціального досвіду, що позбавляє особистість самостійності. Підтвердженням адекватності застосованого підходу є отримані дані щодо прямого зв'язку таких особистісних якостей, як «сором'язливість» і «спонтанна агресивність».

Включення агресивних форм поведінки до системи життєвих установок особистості є результатом засвоєння у процесі соціалізації ціннісних зразків. Становлення агресивної поведінки — складний і багатограний процес, у якому задіяні основні чинники соціалізації: сім'я, однолітки, школа, засоби масової інформації.

Існують індивідуальні і соціальні детермінанти агресії. Поведінка дитини є функцією її як особистості і залежить, зокрема, від соціального оточення. Вона визначається особистісними диспозиціями дитини, а також впливом ситуацій, у яких дитина опиняється. Агресія не виникає безпричинно. Різні особливості середовища, у якому живе дитина, можуть зменшувати чи збільшувати імовірність її проявів. Тобто, у певному розумінні, можна говорити про владу ситуації.

Девіантна поведінка — це поведінка з відхиленнями. Психологи розглядають девіантність як поведінку, що знаходиться на межі правової та деліквентної (кримінальної, яка має ознаки злочину). Дітей, яким притаманні відхилення поведінкових реакцій, називають по-різному: недисципліновані, педагогічно або соціально запущені, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні підлітки тощо. Ці терміни найчастіше використовуються як синоніми. Відхилення в поведінці значущі для оточуючих, таким чином суспільство ставить діагноз девіантності або деліквентності.

Ріст масштабів злочинності, труднощі корекції девіантного поведінки, наявність безлічі теоретичних концепцій обумовлюють особливий інтерес до вивчення цього явища. У дослідженнях девіантної поведінки значне місце приділяється вивченню причин, умов його виникнення і розвитку, попередження і подолання. Серед основних факторів, що приводять до девіантності, традиційно виділяються вплив спадково-біологічних факторів, найближчого соціального оточення, його особистісні характеристики, особливості правосвідомості і морально-вольового розвитку. Слід також враховувати схильність до нервових і психічних порушень, пов'язаних з новою соціальною середою. Психологи бачать одну з основних причин девіантності у незадоволеній потребі в самоповазі, що і приводить до зниження його рівня. Подібне поведінку пов'язане з усіма видами девіантності — нечесністю, здійсненням правопорушень, уживанням наркотиків, пияцтвом, агресивністю і суїцидальністю, різними психічними порушеннями. Формуванню девіантної поведінки сприяють і такі соціальні фактори, як неупорядкованість сімейного життя, труднощі в навчанні, травматичні життєві події, вплив девіантної субкультури або групи і багато чого іншого. Основними критеріями девіантності є :

- деліквентність (потенційна можливість до здійснення правопорушень);
- порушення моральних норм (аморальні вчинки);
- педагогічна занедбаність (непіддатливість до педагогічного впливу) або соціальна (невихованість, неосвіченість);
- протиправність (порушення встановлених законом норм суспільної поведінки).

Девіантна поведінка спрямована проти цінностей суспільства і суперечних інтересів, представляє явище не тільки антигромадське, але і (потенційно) соціально небезпечне.

Оскільки функціонування соціальних систем нерозривно пов'язано з людською життєдіяльністю (предметною колективною свідомою діяльністю суспільної людини), соціальні девіації реалізуються в кінцевому рахунку також шляхом девіантної поведінки. Під девіантною (лат. — відхилення) поведінкою розуміється:

- 1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);
- 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії. В другому значенні — предмет соціології і соціальної психології. Зрозуміло таке дисциплінарне розмежування відносне. Вихідним для розуміння відхилень слугує поняття «норма». У теорії організації склалося єдине — для природних і суспільних наук — розуміння норми як межі, міри припустимого (з метою збереження і зміни системи). Для фізичних і біологічних систем — припустимі межі структурних і функціональних змін, при яких забезпечується збереження об'єкта і не виникає перешкод для його розвитку. Це — природна (адаптивна) норма, що відбиває об'єктивні закономірності збереження і зміни системи.

Соціальна норма визначає історично сформований у конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеного або обов'язкового) поведіння, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. У відмінності від природних норм фізичних і біологічних процесів соціальні норми складаються як результат адекватного або перекошеного відображення у свідомості і вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними», або недостатньо адекватні їм. От чому соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні слугують засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних або реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість, наукове, технічне, художнє, суспільно-політичне. Негативні — дисфункціональні, дезорганізують систему, підриваючи часом її основи. Це — соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид. Границі між позитивним і негативним поведінням рухливі в часі і просторі соціумів. Крім того, одночасно існують різні «нормативні субкультури» (від наукових співтовариств і художньої «богеми» до співтовариств наркоманів і злочинців) [5].

Умови, що приводять до девіантної поведінки — це сімейне неблагополуччя. Вплив родини як одного з найважливіших факторів формування і закріплення девіантності показано в багатьох дослідженнях вітчизняних і закордонних психологів. Діапазон порушень дитячо-батьківських відносин дуже широкий, що відзначено й у теоретичних роботах і в практичних дослідженнях. Перше з них — це гіпопротекція і фактична бездоглядність дітей. Гіпопротекція була відзначена нами в більшості випадків, причому вона зустрічалася й у явній формі, так і в схованій. Також негативний вплив у ряді випадків носила гіперпротекція. Домінуюча гіперпротекція в цих випадках поєднувалася зі схованим неприйняттям дитини, що виражається в недовірі до нього, відсутності інтересу до його життя, ігноруванні його потреб, твердому нав'язуванні йому власних точок зору й установок. Сховане або явне неприйняття дитини було частим явищем у родинах девіантних дітей. У більшості випадків при аналізі анамнестичних даних девіантної поведінки було виявлено, що неприйняття їхніми батьками починалося з етапу вагітності — часто небажаної, несвоечасної — і не було скоректовано по ходу розвитку дитини. До підліткового віку воно приймало риси стійкого не коригованого негативно-критичного відношення до дитини. Узагалі, неприйняття дитини було так само широко розповсюджено, як і гіпопротекція. Причому часто в одній родині зустрічалися обидва ці фактори. Загальними для всіх розглянутих нами випадків виявилися відсутність справжнього емоційного контакту підлітка з батьками (це виявляється в недовірі, відсутності взаєморозуміння, невмінні знайти загальні інтереси з одним або обома батьками, відсутності спільного дозвілля родини), психологічна роз'єднаність, конфліктність родин. Багато випадків, коли батьки і діти не розуміють один одного, не знаходять ні однієї теми для розмови або приводу для якоїсь спільної діяльності. Крім того з боку підлітків нерідко виявлялася ненависть до одного або обох батькам, що часто оберталися вкрай агресивними діями. Для батьків девіантних підлітків часто характерна неадекватність вимог і санкцій у відношенні дітей. Це виявлялося в двох крайніх формах — або в повній відсутності вимог до дитини, зв'язаній із загальною гіпопротекцією, або в зайво твердій, негнучкій і неадекватній віковій і індивідуальній системі вимог до підлітка. Нерідко система вимог батьків мала перекошений характер. Таким чином, порушення в системі сімейного виховання спостерігаються у всіх родинах девіантних підлітків; відрізнялися вони лише конкретними проявами і ступенем виразності. При цьому не було ні однієї родини, у якій дитячо-родинні відносини можна вважати благополучними.

Наступною характерною рисою девіантної поведінки дітей є педагогічна занедбаність. При збереженні інтелектуальних здібностей більшість із них мають вкрай убогі знання. Їхні навчальні навички знаходилися на найнижчому рівні. Важливо відзначити, що на момент розгляду випадків педагогічна занедбаність скоріше виступає уже як результат, наслідок багатьох проблем. Вважаючи педагогічну занедбаність одним з найважливіших факторів формування і закріплення девіантної поведінки. У багатьох випадках діти навчалися в класах, до яких педагоги пред'являли мінімум вимог. Таким чином, у момент, коли діти стикалися з перешкодами на шляху успішної соціалізації (у вигляді навчальних і дисциплінарних труднощів, а також труднощів при входженні у доросле життя), їхні проблеми не вирішувалися — і дітьми залишалися в ситуації зниження вимог, а не розвитку і корекції труднощів. Таким чином, девіантні учні виявляються в якійсь соціальній ізоляції, ситуації хронічного глобального неуспіху в різних соціально схвалюваних видах діяльності. Тому приєднання до асоціальної групи однолітків ставало для них способом включення в спілкування з однолітками, у сумісну діяльність з ними, можливістю організації дозвілля, одержання нового досвіду, позитивних емоційних станів.

Комунікативні труднощі. Цей фактор близький до названого вище. У деяких випадках спостерігається ситуація, коли учень у силу тих або інших особливостей не був включений у спілкування з однолітками. У школі це було наслідком негативної оцінки підлітка педагогами, нерідко прямими заборонами спілкування інших дітей з ним. Часто через неприховане негативне відношення педагогів за учнем закріплювалось якесь клеймо. У середній школі чималу роль у втраті контактів із просоціальними групами грали і індивідуальні особливості — зовнішня неохайність і недоглянутість до бруталності, агресивності, малій комунікабельності. Лише в деяких випадках девіантності студенти мали авторитет серед соціальноуспішних однолітків. Тому в більшості випадків приєднання до асоціальної групи ставало варіантом придбання щодо стабільного кола спілкування з однолітками, що мають до того ж подібні проблеми, інтереси, погляди на світ. Нерідко приєднання до асоціальної групи ставало способом одержання підлітком соціального визнання, якого в просоціальних групах він не мав.

Важливою особливістю девіантних підлітків, також багаторазово розглянутої в теоретичних і практичних дослідженнях, є виразність агресії. Крім наявності виражених агресивних тенденцій для девіантних підлітків характерна одна важлива особливість. Вербальна і фізична агресія більшістю таких дітей розглядається як абсолютно прийнятний, зручний і ефективний спосіб дозволу конфліктів, досягнення своїх цілей і т.п., а агресивні способи поведінки — як показник дорослості, мужності, при належності до деякої референтної для них групи. Для багатьох девіантних підлітків характерний низький рівень морально-правової свідомості. Навіть такі антигромадські діяння, як крадіжки, убивства, деякими підлітками розглядаються як припустимі.

Висновки. Отож, досліджуючи причини проблемної підліткової поведінки, спеціалісти виділяють агресивну направленість не тільки в діях, а й у словах, коли словом можна образити, принизити, висміяти. Вербальної агресії (вираження негативних почуттів через крики, погрози, сварки, образи, наговори) діти навчаються ще в дошкільному віці. Агресивність дитини може виражатися не тільки словами, а й відповідними інтонаціями — погрозливий тон, наприклад, така ж ознака агресивного настрою, негативного ставлення до людини, як і образливі фрази.

Погляд на агресію як на соціально сформований тип поведінки дає підстави для пошуку нових напрямків експериментальних досліджень, визначення перспективних методів запобігання та корекції девіантної поведінки, що є важливим аспектом подальшої роботи в даному напрямку.

Список використаних джерел:

1. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова В. И. Трубников // Вопросы психологии. — 2000. — №6. — С. 112–121.
2. Вебер М. Избранное. Образ общества — М.: Юрист, 1994 г.
3. Гіденс Е. Соціологія/ Пер. З англ. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. Ред. О.Іващенко. — К.:Основи, 1999. — 726 с.
4. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. Минск — Москва : Харвест-Аст. — 2001. — 798 с.
5. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. — М., 2001. — 160 с.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). М.: «Прогресс», «Универс», 1994. — 272 с.
7. Мовчан П. Алгоритми вияву агресії / П. Мовчан // Віче. — 2003. — № 11. — С. 27
8. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. пос. — 2-ге вид. Доп. — К.: Вища шк., 2001. — 487с.
9. Пилипенко В., Волянська О. Підліткова агресія у контексті сучасної соціокультурної ситуації// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — №4. — С.5–23.
10. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психол. журнал. — 1996. — № 5. — С. 3–18.
11. Типи агресії. Аспекти агресії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://refs.co.ua/61949-Tipy_agressii_Aspекty_agressii.html.
12. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. — 1999. — №6. — С. 12–13.